

ŽENSKO TEKSTILNO STVARALAŠTVO U SRBIJI XIX VEKA: IZMEĐU TRADICIJE I JAVNE SCENE

Dragana Frfulanović^{1*}, Milena Savić^{1,a}

¹ Odsek za tehnološko umetničke studije Leskovac,
Akademija strukovnih studija Južna Srbija

^a e-mail: milennasavic@gmail.com;

ORCID ID (<https://orcid.org/0009-0006-5526-6633>)

* e-mail: dfrfulanovic@gmail.com;

ORCID ID (<https://orcid.org/0000-0001-5184-2644>)

Original scientific paper

UDC: 7.05:746+316.662-055.2"18"

DOI: 10.5937/tekstind2501062F

Apstrakt: Tekstilno stvaralaštvo žena u Srbiji XIX veka predstavlja važan aspekt nacionalne kulturne baštine, u kojem se prepliću tradicionalni zanati i javna prezentacija zanatskih veština. Ova studija istražuje razvoj ženskog tekstilnog stvaralaštva u kontekstu socijalnih i kulturnih promena koje su obeležile XIX vek. Tekstilni proizvodi koje su žene izrađivale u svom domaćinstvu, kao što su razne vrste odeće i ukrasnih predmeta, bili su ključni deo svakodnevnog života. Kroz analizu društvenog konteksta i učešća žena na izložbama, kao što je Znanstvena izložba u Vranju 1892. godine, istražuje se kako su ovi proizvodi postali deo javne scene. Ova izložba, kao i drugi slični događaji, pokazuju kako je tekstil dobio priznanje kao važan segment nacionalnog identiteta i kako su žene postale vidljive kao kreatorke u širem društvenom kontekstu.

Ključne reči: tekstilno stvaralaštvo, tradicija, ženske rukotvorine, nacionalni identitet, udruženje.

WOMEN'S TEXTILE CREATIVITY IN 19TH CENTURY SERBIA: BETWEEN TRADITION AND PUBLIC SCENE

Abstract: The textile creation of women in Serbia in the 19th century represents an important aspect of the national cultural heritage, in which traditional crafts and public presentation of craft skills are intertwined. This study explores the development of women's textile creativity in the context of social and cultural changes that marked the 19th century. Textile products that women made in their households, such as various types of clothing and decorative items, were a key part of everyday life. Through the analysis of the social context and the participation of women at exhibitions, such as the Craft Exhibition in Vranje in 1892, it is investigated how these products became part of the public scene. This exhibition and other similar events show how textiles gained recognition as an important segment of national identity and how women became visible as creators in a wider social context.

Keywords: textile creativity, tradition, women's handicrafts, national identity, association.

1. REVITALIZACIJA NARODNOG STVARALAŠTVA I NJEN ZNAČAJ U STVARANJU NACIONALNOG IDENTITETA

Srpska narodno stvaralaštvo tokom druge polovine XIX veka doživelo je revitalizaciju kroz različite procese obnavljanja i očuvanja tradicionalnih oblika.

Ove promene su se dešavale između 1870. i 1914. godine i smatraju se delom šireg evropskog kulturnog, političkog i ekonomskog fenomena. U okviru ovih promena izdvojila su se dva pristupa tradicionalnom tekstilnom stvaralaštvu: teorijski, koji ga je posmatrao kao naučni problem, i upotrebnii, koji je podrazumevao njegovo preoblikovanje i novu primenu u politič-

ke, ideološke ili ekonomske svrhe. Ova dva pristupa su bila uzajamno povezana, s tim što je naučna obrada u krajnjoj liniji težila obnovi i unapređenju tekstilnog stvaralaštva. Značajan doprinos u ovim aktivnostima imala su tadašnja ženska društva, poput beogradskog Ženskog društva i Dobrotvorna zadruga Srpkinja u Vojvodini, koja su među svojim ciljevima delovanja imala i očuvanje tradicije i kao takva imala veliku popularnost u svojim sredinama [1].

Važno je napomenuti da su se na prostoru Evrope tokom ovog perioda odigrale suštinske promene. Nakon revolucije 1848. godine, Evropom je zavladao duh merkantilizma i liberalnog kapitalizma, što je dovelo do duboke transformacije društva i pojedinca. Zakoni tržišta su prodrli u sve sfere života, a seosko stanovništvo je gubilo tradicionalna sredstva za opstanak [2]. Nova kultura postala je uniformisana, sa masovno industrijski proizvedenim predmetima svakodnevne upotrebe koji nisu imali stvarne umetničke kvalitete. Kako je narodna umetnost bila neodvojiva od načina života zajednice, ubrzano je počela da trpi promene i neizbežno se uputila putem nestajanja [3]. U takvim uslovima, nastao je britanski Pokret za umetnost i zanat (Arts & Crafts Movement), koji je imao za cilj promovisanje novih društvenih vrednosti, posebno kroz razvoj primenjenih umetnosti i dizajna, što je obuhvatalo i afirmisanje narodnog stvaralaštva [4]. Pokret se proširio Evropom, a njegovo delovanje obuhvatalo je umetničke radionice, udruženja i škole namenjene nižoj i srednjoj klasi, s ciljem očuvanja i negovanja narodne umetnosti, što je posledično doprinelo ekonomskom osnaživanju ruralnih sredina [1].

Istovremeno, tokom druge polovine XIX veka, Evropom se širio romantičarski talas koji je bio obojen ideologijama nacionalnih država u procesu formiranja. Ovaj talas nije zaobišao ni Kneževinu Srbiju, koja je 1878. godine stekla nezavisnost, a potom i status kraljevine 1882. godine. Nacije su u tom periodu radile na isticanju svojih autentičnih kvaliteta, koji su bili stečeni kroz istoriju [5]. Veća pažnja posvećena je revitalizaciji kulturnih specifičnosti iz istorije, kao što su umetnost, književnost, jezik i etnologija, a narodna umetnost, kao i njene tekovine u vidu tekstilnog stvaralaštva, dobijaju posebno zapaženo mesto. Ova primena istorije u sferi umetnosti, koja je naglašavala poznate istorijske elemente više nego stvaranje novih umetničkih formi, definisana je kao istorizam. Crpeći inspiraciju iz prošlosti za oblikovanje prepoznatljive nacionalne i državne slike, istorizam je smatran nekim oblikom državne umetnosti [6].

U tom duhu odvijala se i nacionalna emancipacija srpskog naroda, koji se, usled istorijskih okolnosti, nalazio na teritorijama dveju država – Kneževine/

Kraljevine Srbije i Austro-Ugarske carevine. Okretanje ka narodnom stvaralaštvu, kao i njegova primena, predstavljali su jednu od važnih kockica u oblikovanju mozaika koji je činio nacionalnu sliku srpskog naroda. Srpska država se suočavala sa velikim izazovima. U drugoj polovini XIX veka, značajan napor bio je usmeren na uređenje prosvetnih i kulturnih prilika, što je podrazumevalo osnivanje i unapređenje postojećih institucija.¹ Paralelno s tim, formirana su udruženja i organizacije koje su se bavile kulturnim i privrednim pitanjima, sarađivala sa ministarstvima i ostvarivala pozitivne rezultate za dobrobit srpskog društva. Ova društvena kohezija je igrala ključnu ulogu u stvaranju nacionalnog identiteta i jačanju svesti o patriotizmu, što je postalo čvrst temelj daljeg razvoja države.

2. EKONOMSKI I POLITIČKI KONTEKST REVITALIZACIJE SRPSKOG NARODNOG STVARALAŠTVA

Tokom druge polovine XIX veka, revitalizacija narodnog stvaralaštva nije bila samo kulturni fenomen, već je bila duboko ukorenjena u ekonomskim i političkim promenama koje su se dešavale u Srbiji i Evropi. Institucije i društvene organizacije, poput Ženskog društva u Beogradu, igrale su ključnu ulogu u očuvanju tradicije, ali istovremeno i u adaptiranju narodne umetnosti na tržišne i modne zahteve tog vremena. Delovanje je obuhvatalo prikupljanje i sistematizaciju različitih oblika ženske domaće radinosti, s posebnim akcentom na tekstilnu ornamentiku, kao i primenu ovih elemenata na proizvodima koji su najautentičnije oslikavali narodno stvaralaštvo. Ovi proizvodi delom su bili prilagođeni tržišnim potrebama i modnim trendovima, pripremajući ih za masovnu proizvodnju i široku distribuciju [1]. Na taj način, kreirana je prepoznatljiva nacionalna slika „srpskog duha“, koja je trebalo da reprezentativno predstavi Srbiju na inostranim izložbama i sajmovima, kao što su oni u Parizu, Londonu, Beču, Antverpenu ili Budimpešti.

Kneževina/Kraljevina Srbija je u drugoj polovini XIX veka posvetila veliku pažnju učešću na velikim međunarodnim sajmovima, jer su predstavljali važnu platformu za promociju zemlje na svetskoj sceni. Osim što su ove aktivnosti imale značajan nacionalni karak-

¹ Proširena je mreža osnovnih škola, usavršene gimnazije i otvorene prve srednje stručne škole, a prva visoka škola, kragujevački Liceum dalje se razvijao od beogradske Velike škole (1863) do Beogradskog univerziteta (1905). Muzeum serpski u Beogradu, osnovan 1844. godine, bio je prvi muzej u Srbiji. Prva specijalizovana muzejska ustanova bio je Prirodnački muzej, osnovan 1895, a potom i Etnografski 1901. godine. Srpsko učeno društvo je nastalo 1864, a iz nje ga je nastala Srpska kraljevska akademija (1886) [7][8].

ter, one su nosile i duboku ekonomsku pozadinu. Napredak pojedinca, koji je kroz ove aktivnosti stvarao i prodavao svoje proizvode, direktno je doprinio ekonomskom napredku zemlje. Državna podrška bila je neophodna i za stvaranje društvenih organizacija koje su usmereno radile na unapređenju privrede i razvoju kulturnog identiteta. Ovaj koncept promocije narodnog stvaralaštva, posebno ženskog tekstilnog rada, nije samo doprinio ekonomskom napretku, već je podsticao patriotska osećanja i jedinstveno osećanje pripadnosti Srbiji, kroz angažovanje Srпкиnja kao nosioca i promotera ovog kulturnog nasleđa.

Slika 1: Kraljica Natalija Obrenović, pokroviteljka Ženskog društva, u srpskoj narodnoj nošnji, izvor: *Žena i svet*, br. 4, Beograd 1925.

3. INSTITUCIONALNA PODRŠKA I RAZVOJ ŽENSKOG TEKSTILNOG STVARALAŠTVA U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI XIX VEKA

Institucionalni nosilac ovih aktivnosti bilo je Ministarstvo narodne privrede, koje je kroz svoja odeljenja [8], posebno odeljenje za trgovinu, radinost i saobraćaj, bilo zaduženo za podsticanje narodnog stvaralaš-

tva i ženske tekstilne radinosti ²[9]. Od društava koja su se osnivala u to vreme, prvi promoter ovih aktivnosti bilo je Srpsko poljoprivredno društvo, ³ koje je u prvim godinama svog rada organizovalo nekoliko izložbi, značajnih za to vreme i od velikog interesa za javnost [11]. Od osnivanja 1869. godine, ovo društvo aktivno je podržavalo žensko narodno stvaralaštvo, posebno u kontekstu unapređenja proizvodnje sirovina za svilene i lanene tkanine [12] a kasnije i kao saradnik beogradskog Ženskog društva u očuvanju tradicionalnog pirotskog ćilimarstva [13].

U Srbiji sredinom XIX veka, prerada materijala i proizvodnja tekstila, kao i tekstilnih kućnih proizvoda i gotovih odevnih predmeta, realizovana je kroz različite zanate poput ćurčijskog, tkačkog, mutavdžijskog, terzijsko-jorgandžijskog, krojačkog, abadžijskog i bojadžijskog, čiji su predstavnici bili organizovani u esnafe. U aktivnostima Družine za veštinu i zanate, osnovane 1874. godine u Beogradu, oni su, zajedno sa drugim zanatlijama, bili prepoznati kao nosioci domaće radinosti [14]. Kako je javna i privredna delatnost tog vremena bila ograničena na mušku populaciju, ženska domaća radinost, kao što su tkanje, pletenje, vez i šivenje, ostala je neuvrštena u javne aktivnosti, svodeći se na privatni domen koji zadovoljava potrebe domaćinstva. Družina nije prepoznala ženu kao potencijalno privredno aktivnog člana srpskog društva, ali je bitno istaći njenu ideju udruživanja s ciljem osnaživanja i usavršavanja zanata, kao i prepoznavanje problema konkurencije sa fabričkim proizvodima iz inostranstva i odliva novca iz zemlje. Ovaj problem u nedovoljno razvijenoj srpskoj privredi ostao je prisutan i u narednim decenijama, a država će, sa novim udruženjima i pod uticajem intenzivne evropeizacije, industrijske revolucije i liberalnog kapitalizma, probati da aktivnije deluje na izmenu stanja u domaćem zanatstvu [15].

Osnivanjem Ženskog društva 1875. godine, srpska država je dobila pouzdanog partnera u očuvanju tradicionalne narodne radinosti, s posebnim akcentom na tekstilno stvaralaštvo. Tokom narednih decenija, Društvo je delovalo kroz svoje institucije: Radeničke škole (1879), časopis *Domaćicu* (1882) i trgovinu Pa-

² Ovo Ministarstvo je 1893. godine imalo sedam odeljenja: - za zemljoradnju i stočarstvo, - za trgovinu, radinost i saobraćaj, - odeljenje rudarsko, - za šumarstvo, - statističko, - poštansko-telegrafsko i - blagajničko, a radi pravilnijeg funkcionisanja 1891. godine osnovan je i privredni savet od 15 članova u tri sekcije: - za zemljoradnju, stočarstvo i šumarstvo, - za industriju, rudarstvo i zanate i - za trgovinu i saobraćaj [10].

³ Prvobitni naziv bio je Društvo za poljsku privredu, od 1882. je Srpsko poljoprivredno društvo.

Slika 2: Devojačka nošnja u beogradskom okrugu, izvor: Srbadija, ilustrovani list za zabavu i pouku, god. I, sv. 7, Beč 1875.

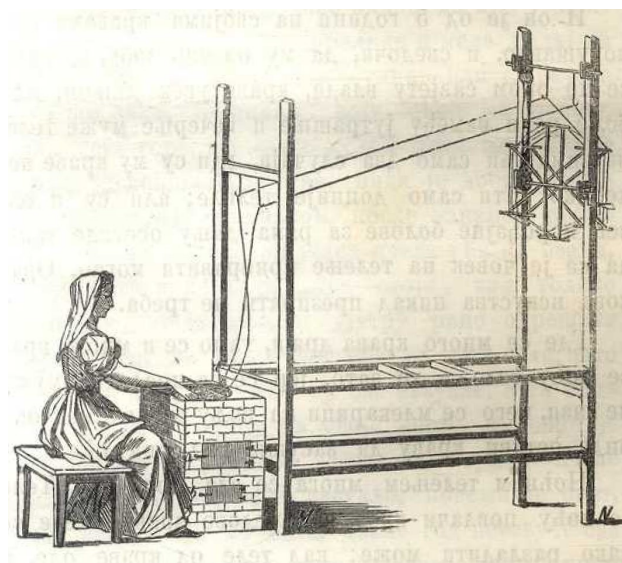
zar (1882) [16]. Radenička škola bila je namenjena siromašnim devojkama, koje su se osposobljavale da postanu „dobre radenice“ korisne sebi i društvu, savlađujući ručni rad kao što su šivenje, krojenje, različite vrste veza i tkanje. Uz pomoć Ministarstva finansija, Društvo je otvorilo Pazar Ženskog društva za unapređenje narodne kućevne ženske industrije.⁴ Osnovna ideja pri osnivanju Pazara bila je „...da podigne ugled narodne, kućevne, ženske industrije, da se usavrše pojedini ogranci te industrije i da se proizvođačicama olakša izrađivanje i prodavanje njihovog rukorada...“⁵ Za rad ovog prvog srpskog ženskog društva značajna je bila podrška koju je dobijalo od članova vladarske porodice, posebno kraljice Natalije, koja je bila prva pokroviteljka, a kasnije i kraljice Drage Obrenović i princeze Jelene Karađorđević [19]. One su udeljivale

4 Pazar je osnovan 1882. godine državnim sredstvima sa rokom vraćanja od deset godina, ali je taj dug otpisan [17].

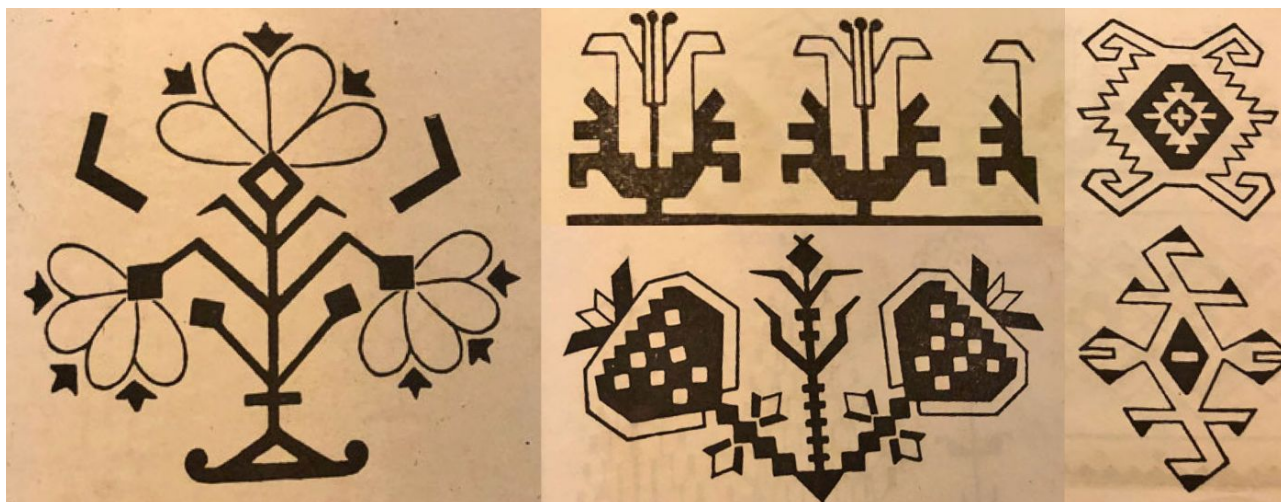
5 Ministar Čedomilj Mijatović se sa predlogom osnivanja ustanove obratio pismom upravi Društva 1. aprila 1882. godine, ali je idejni inicijator bila kraljica Natalija, pokroviteljka Ženskog društva [18].

značajna finansijska i materijalna sredstva, ali su bile i idejni tvorci nekih od aktivnosti kojima je unapređivan ne samo rad Društva, već i opšte prilike u ženskom tekstilnom stvaralaštvu.

U okolnostima ovakvih promena dotadašnja žena, priznata jedino kao supruga i majka sa uposlenjem domaćice, bilo da je reč o varošanki ili seljanki, dobija mogućnost da izađe iz postavljenih društvenih okvira i postaje radenica i proizvođačica, kako počinje da se naziva u štampi. Ove promene nisu značile napuštanje postojećih patrijahalnih normi, ponajmanje pravnih, ali su ženi omogućavale status društveno korisne osobe u opštem cilju unapređivanja društva kroz finansijsko osnaživanje njenog mikrokruženja, a sve pod velom patriotizma i sloganom dobre Srпкиnje [20]. O potrebi istupanja žene iz privatne svere života, govore izložbe Srpskog poljoprivrednog društva na kojima su učestvovalе žene, ali najčešće one iz manjih mesta i seoskih sredina, a znatno ređe supruge uglednih činovnika i pripadnika više građanske klase [21]. Kao značajan satisfakcioni faktor za učešće na ovim sajmovima svakako da je bila nagrada, ali nepobitna je činjenica da se iza brojnih prijava učesnica i njihovih još brojnijih radova otkriva slika umešnih žena koje su kroz domaću radinost obezbeđivale svojim porodicama nešto više od košulje, peškira ili ćilima za kućevnu upotrebu. Ovaj pomak nije samo značio ekonomsku dobrobit, već je imao i socijalni efekat, omogućavajući ženama da uđu u javnu sferu i zauzmu značajnije mesto u društvenom životu, iako su i dalje bile pod uticajem patrijahalnih normi.

Slika 3: Odmotavanje svile sa čaura u furuni sa kotlom na pobojke na motovilu, izvor: Težak, ilustrovanin list za poljsku privredu, god. IV, br. 13, Beograd 1872.

Slika 4: Crteži iz zbirke srpskih narodnih motiva sa pirotskih ćilima i vezova, izvor: Vojislav Stevanović, Srpske narodne šare, Beograd 1922.

„Ženskinje, čim tako reći prohoda, počinje se učiti pojedinim, lakšim radovima, a kad već stigne za udaju, onda u svima mora biti toliko izvežbano da ih može raditi samostalno“, reči su profesora Vladimira Karića iz njegovog dela *Srbija: opis zemlje, naroda i države* (1887). On dalje opisuje kako seljanka potpuno samostalno radi na proizvodnji lanenog, konopljinog i vunenog platna, od procesa ubiranja, pranja, trljenja i predenja do tkanja. U zavisnosti od tkanine, ona dalje kroji i šije odeću ili druge kućevne predmete, ili od pređe plete. Podjednaku vrednost i veštinu ova žena pokazuje i u vezu, pri čemu prikazuje neiscrpno bogatstvo raznolikih šara, koje su „...svojom originalnošću privukle pažnju stručnjaka u obrazovnom svetu“ [22]. Ovi radovi privukli su i pažnju srpske vlade, koja je ćilime, košulje sa vezom, peškire i brojne druge lepe proizvode namenila za predstavljanje Srbije na Zemaljskoj izložbi u Parizu 1889. godine. Za te potrebe angažovan je Vladislava Titelbah, koji je načinio ilustracije etnografskog, kulturnog i umetničkog nasleđa Srbije, među kojima su bili prilozi o ženskoj domaćoj radinosti [23].

4. PRVE IZLOŽBE U SRBIJI: POLJOPRIVREDA, ZANATSTVO I ŽENSKI RAD

Po uzoru na evropske gradove, Srpsko poljoprivredno društvo je, ubrzo nakon osnivanja, započelo organizaciju poljoprivrednih izložbi. Prva je održana 1870. godine u Kragujevcu pod nazivom Izlog poljsko-privrednih proizvoda otadžbine naše. Izlagači su bili zemljoradnici, stočari, baštovani, voćari, vinogradari, svilodelci, kovandžije, zanatlije i domaćice. Značajno mesto na izložbi pripalo je ženskim rukotvorinama: jastucima, ćilimovima, svilenim i lanenim plat-

nima, čarapama, čaršafima, maramama, keceljama i peškirimima. Neki od ovih radova nagrađeni su i opisani toplim rečima podrške, a njihove vlasnice su pohvaljene po imenu.⁶

Na prvoj izložbi učestvovalo je 543 izlagača iz cele tadašnje Kneževine Srbije, a 135 njih je nagrađeno [21]. Uspeh prvog „izloga“, kako je nazivana ova izložba, podstakao je članove Srpskog poljoprivrednog društva da organizuju drugu izložbu u Topčideru 1871. godine. Sredstva za finansiranje su crpljena iz pretplate na časopis *Težak*, članarine i novčane pomoći Ministarstva finansija [25]. Društvo je organizovalo još dve izložbe, 1872. i 1874. godine, i zapazilo da je kvalitet izloženih proizvoda povećan, kao i broj učesnika [26][27]. Nagrade su bile novčane i u vidu opreme, kao i novih modela oruđa za poljoprivredne poslove, dok su za odeljenje rukotvorina, u kojima su preovladavali tekstilni proizvodi žena, osim novca dodeljene i kutije sa priborom za pletenje i šivenje.⁷ Takođe, ovim izložbama omogućeno je i prodavanje izloženih proizvoda, što je bio važan materijalni podsticaj za učesnike, posebno za žene.

Iz sadržajnog izveštaja sa prve izložbe saznajemo da su žene bile među izlagačima prediva i tkanina. Posebno je pohvaljena svila Stane Cvetković iz Loznice i Jelene, supruge Antonija Knićanina iz Beograda, koja je dobila priznanje da bi mogla „zacelo zauzeti prva

6 U sekciji rukotvorina za one koji donesu vunu ili vunene stvari, istkano platno, vezenu haljinu ili sve ono što se u kući izrađuje biće nagrađeni sa 10 dukata. Za ovu temu može biti značajno da oni sa najboljim lanom i od njega istkanim platnom biće nagrađeni spravom za uređivanje i izrađivanje lana i kudelje [24].

7 Spisak nagrada je objavljivao u *Težaku*, časopisu koji je izdavalo Srpsko poljoprivredno društvo [26][28].

mesta na svakoj svetskoj izložbi". Uzgajanjem svilene bube bavile su se i Đurđa, žena pok. N. Tripkovića iz Aleksinca i Tešena, žena Jovančeta Arapčevića iz Kruševca. Najlepši „narodnim bojama debelo izatkan“ ćilim predstavljalo je delo Danice, žene Milosava Pavlovića iz Jagodine, dok je drugorangirani rad bio ćilim Smiljane, supruge Pavla Stanića iz Ljubana (užički okrug), koji je vlasnica poklonila knezu Milanu. Knezu je bio namenjen i najlepši peškir koji je sama istkala i zlatom izvezla gospođica Stana Stojilovića, učiteljica iz Kragujevca, uz poruku: „...Da naša draga Srbija divno napreduje – imamo dosta dokaza; kao što i mi bismo srećni te i u našoj miloj otačbini bismo očigledci prvog srbsko-narodnog izloga i to u Kragujevcu, sredini naše Srbije“. Na izložbi su takođe izabrani najlepši komadi kao što su suknje, kecelje, zubuni, tkanice i podveziće, kao i najlepši flanel koji se nije razlikovao od kupovnog, a najlepši šal Stojane iz Rakinca (požarevački okrug) takođe je poklonjen knezu Milanu. Zapaženo je da je ženski ručni rad na ovoj izložbi bio brojan i izuzetno lep, te da se mogao sa ponosom predstaviti „pred svakim naprednijim narodom“ [21].

Slika 5: Ženski zubun od crvenog, crnog, krem i plavog vunenog prediva, Niš, 1870-80, god, izvor: Britanski muzej, London
https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_Eu1996-13-1?selectedImage-Id=1613836749

Značajan momenat na ovim izložbama predstavljalo je postavljanje standarda prilikom žiriranja ženskih ručnih radova. Još od prvog „izloga“, komisija je uzimala u obzir ne samo lepotu izrade ovih srpskih proizvoda, već i da li su izrađeni od materijala domaćeg porekla. Ovaj kriterijum bio je jedan od razloga što je broj nagrada za ženske rukotvorine bio manji u odnosu na broj izloženih predmeta, ali je postavljeni uslov omogućavao održavanje kvaliteta i bolju izvedbu radova. Bez obzira na to, na narednim izložbama broj učesnica i nagrađenih ženskih rukotvorina nije opao. On je činio oko jedne petine od ukupnog broja nagrađenih, što je ukazivalo na potencijal žena za usavršavanje njihovog rada i već postojeći profesionalizam u ovoj grani zanatstva [11].

5. ZANATSKA IZLOŽBA U VRANJU: ODRAZ PRIVREDNE SNAGE I ŽENSKE UMEŠNOSTI

Dok su izložbe Srpskog poljoprivrednog društva postavile temelje za vrednovanje ženskog ručnog rada u okviru širih poljoprivrednih i zanatskih manifestacija, krajem XIX veka sve veću pažnju privlače specijalizovane zanatske izložbe. Prva među njima, koja je dobila zapaženo mesto u privrednom životu Kraljevine Srbije, bila je Zanatska izložba u Vranju 1892. godine, koju je organizovalo ondašnje Zanatlijsko udruženje [29]. Izložba je trajala skoro dve nedelje, od 2. do 15. avgusta, a svečano otvaranje, koje se poklopilo sa obeležavanjem rođendana kralja Aleksandra Obrenovića, učinilo je ovaj događaj značajnijim. Posebnost izložbe ogledala se u tome što je bila prva posvećena isključivo svojoj struci. Najznačajnije je bilo to što je organizacioni odbor osigurao da, uz izložbu rukotvorina srpskih zanatlija, budu predstavljeni i proizvodi kućevne i fabričke delatnosti, kao i srpska umetnost [30]. Ove okolnosti privukle su veliko interesovanje kako srpskog društva, tako i stanovništva iz Makedonije i Stare Srbije. Prema podacima tadašnje štampe, procenjena posećenost bila je oko 100.000 ljudi, a poslednjeg dana izložbu je lično posetio kralj Aleksandar [31][32].

Zanatska izložba u Vranju bila je organizacija lokalnog malog društva, bez ikakve materijalne pomoći od strane vranjske opštine i Ministarstva narodne privrede, ali je uprkos tome izazvala veliku pažnju srpske stručne javnosti. Na žalost, usled nedostatka državne podrške, ova izložba nije privukla pažnju inostrane javnosti i štampe kao, na primer, nešto kasnije održana bugarska Zemaljska izložba u Plovdivu. Ipak, iz ovog događaja proistekli su značajni zaključci koji će uticati na buduća delovanja na ovom polju [33][34]. Opšti stav koji je formiran bio je da Srbiji nedostaju

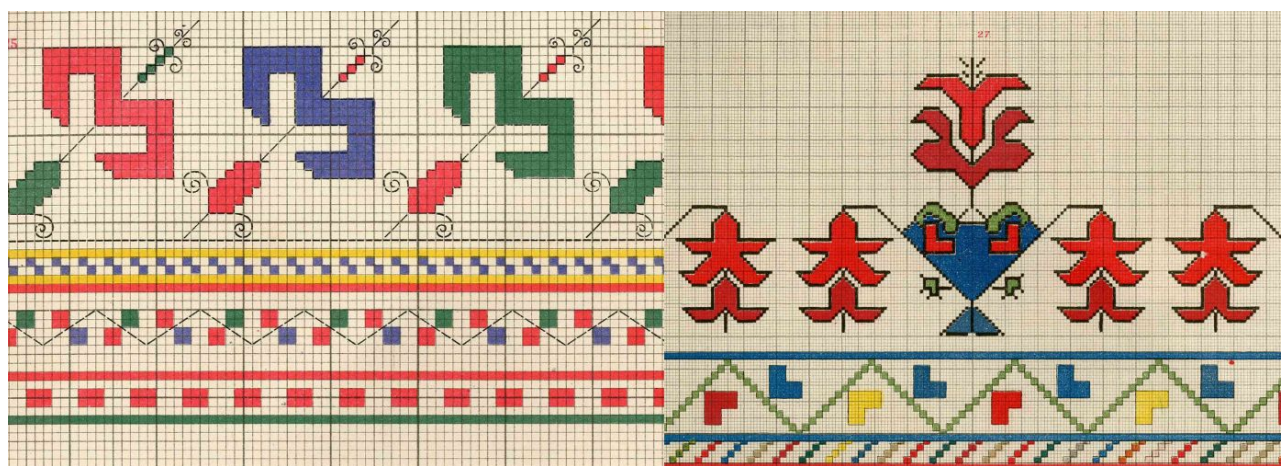
zemaljske (domaće) izložbe, jer „... one su najvernija slika kulturnog stanja pojedinih naroda, a izložbe su istovremeno i najmoćnije sredstvo napretka u svim strukama...” [35]. Brojna privredna i zanatska društva i udruženja dobila su priliku da na ovakvim izložbama prezentuju svoja najuspešnija dostignuća i razmene iskustva za dalji napredak srpske privrede [36].

Zanatska izložba u Vranju nije imala status zemaljske – državne izložbe, ali su organizatori nastojali da okupe što više zanatlija iz cele Kraljevine, iako je najveći broj učesnika bio iz Vranja i okoline. Uz zanatstvo, predstavljeno kroz više sekcija, izložba je, u skladu sa mogućnostima organizatora i izlagača, obuhvatila i industriju i poljoprivredu, dok su značajno mesto zauzele ženske rukotvorine. Imena do tada nepoznatih, ali veštih žena, navedena su u novinama i izveštajima o izložbi, ravnopravno uz velike industrijalce, vlasnike kompanija i poznate srpske zanatlije, poput mlina Bajlonija, firme nameštaja Ranka Gođevca iz Beograda, staklare Nacka Jovanovića iz Jagodine i fabrike tkani na braće Minha iz Paraćina [37].

Smilje, žene Pavla Stanića iz Ljubana (užički okrug), čiji su ćilimi bili nalik persijskim tepisima [39].

Zanatska izložba bila je postavljena u prostorima dva objekta – nekadašnje gimnazije i osnovne škole, kao i u njihovim dvorištima, a ženska tekstilna radnost bila je smeštena u nekoliko prostorija prizemlja i sprata oba objekata [39]. Izlagačice su mahom dolazile iz Vranja i okoline, a predstavile su radove poput prostirača, zavesa, jastuka, stolnjaka, raznih komada tkanina za haljine i ćilima sa motivima bliskim pirotskim. Posebnu pažnju privukle su kompletne narodne nošnje iz Moštanice kod Vranja, a dominantni element bile su starinske mustre, koje su prevagnule u odnosu na moderne i strane uzorke. Iz Užica i Brusa izdvojene su pletene čarape ukrašene lepim šarama [38].

U tri prostorije bili su izloženi radovi beogradskog Ženskog društva i Vranjske podružine, kao i simpatični radovi dece iz Škole za napuštenu decu u Beogradu. Pored njih, izložene su i fotografije beogradskog fotografa Milana Jovanovića [38]. U prostoru sprata jednog od objekta našli su se, pored raznih tipova što-

Slika 6: Motivi srpskog veza: Vez sa peškira iz okoline Vranja sa zanatske izložbe 1892. (levo), vez sa peškira iz okoline Vlasotince izveden ibrišimom i zlatom (desno),
izvor: Vladislav Titelbah, Srpski vez, Beograd 1896.

Gospođa Stana Tomić iz Dubrvice privukla je veliku pažnju svojim radovima, koje je štampa opisala „...kao neki cvetici posejani među onim svilenim platnom u raznim bojama, te se u najlepšem šarenilu prelivaju”. Posebno je istaknuto da je, pored svilenih tkanina, predstavila i tepihe u modernom stilu. Iz Kruševca je došla Lenka Desionović, predstavljajući svilu koju sama boji, kao i prekrivač od perja, „...koje se svetli i preliva da je svakom milo u njega pogledati”. Očigledno je da su tkanje i bojenje svilenih tkanina bili ženski poslovi, a posebno su hvaljene svilene tkanine iz kruševačkog kraja namenjene ženskim haljinama [38]. Čilimarstvo je takođe bilo ženski posao, a pažnju su privukli radovi

fova i odeće iz fabrike braće Minh i muških odevnih predmeta krojačkog zanata, i odeljenje za tkačke proizvode. Najveću pažnju trebalo je da dobiju pirotski ćilimi sa Čilimarskim društvom kao glavnim izlagačem [39]. Štampa je istakla da je pirotski ćilim jedna od najvrednijih tekovina srpskog narodnog stvaralaštva, ali da ovoga puta nije bio predstavljen u svom najraskošnijem izdanju. Izloženi primerci nisu bili brojni niti su se isticali složnošću motiva, već su bili ravnopravno postavljeni uz ćilime iz drugih krajeva [37]. Zbog toga su ćilimi iz vranjskog kraja dobili pozitivne kritike, a malobrojni ćilimi čupavci, kao najbolje ženske rukotvorine, veoma brzo su bili prodati [40].

U izveštajima najveću pažnju privukle su izložbene postavke dve skoro osnovane državne tkačke škole iz Leskovca i Užica, smeštene u posebnim objektima.⁸ Ove škole su viđene kao najsavremeniji predstavnici tkačke industrije, a učenici su, uz izložene radove, na postavljenim razbojima demonstrirali rad. Leskovačka tkačka škola imala je sadržajan program sa više izloženih predmeta i čak sedam razboja na kojima su učenici prikazivali tkanje tkanina za vojsku, belih tkanina i sa raznim mustrama za mušku i žensku odeću. U poređenju sa leskovačkom, tkačka škola iz Užica nije mogla doneti više sprava zbog daljine, ali su uz dva razboja za tkanje, jednu preslicu za predivo lana i jedan čekrk za motanje, uspešno ilustrovali svoj rad. Na razbojima su učenici demonstrirali tkanje džepnih marama i peškira sa motivima, a među izloženim radovima bili su brojne džepne maramice, čaršafi, salвете, peškiri i platna za zavese, kao i razne polusvilene i vunene tkanine za žensko odelo, koje su se vrlo brzo prodale posetiocima zbog povoljne cene [38].

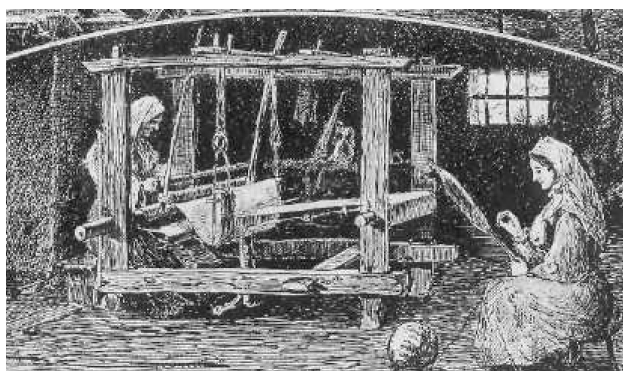
Slika 7: Seljanka iz okoline Vranja, crtež Vladislava Titelbaha po fotografiji,

izvor: Vladimir Karić, Srbija, opis zemlje, naroda i države, Beograd 1887.

⁸ Tkačka škola u Užicu je osnovana 1890, a ubrzo i škola u Leskovcu [41].

Jedan od značajnih aspekata ove izložbe bilo je to što su članice beogradskog Ženskog društva bile deo odbora za ocenjivanje ženske radinosti. Žensko društvo se tokom prethodnih decenija potvrdilo kao istrajni i posvećeni zaštitnik narodnog ženskog stvaralaštva, naročito u oblasti tekstilstva. Njihovo učešće u odboru za ocenjivanje bilo je važna potvrda tog angažmana u javnosti, posebno ako se ima u vidu da su članovi uređivačkog odbora i vranjskog Zanatlijskog udruženja bili isključivo muškarci. Odbor za žiranje brojaio je 20 članova, među kojima su bile gospođe i gospoda iz Vranja. Za predsednika je postavljen profesor Vladimir Titelbah, dok su potpredsednica i delovođa bile predstavnice Ženskog društva iz Beograda – gospođe Milanovička i Markovička.

U svom izveštaju zabeležile su da su uživale veliku pažnju domaćina, ali da su zbog obima posla i gužvi tokom izložbe svoj zadatak mogle da obavljaju samo u određenim delovima dana, pa su boravak u Vranju produžile na skoro nedelju dana. Sa zadovoljstvom su konstatovale napredak ženske radinosti u Srbiji, ističući visok kvalitet izloženih radova poput tkanina, ubrusa, svile i vunених proizvoda. Pored toga, uverile su se da i drugi delovi Srbije, kao što su Vranje i Leskovac, proizvode izuzetne radove koji bi mogli zadovoljiti potrebe njihove prodaje preko Pazara, te su predložile da se narudžbine šalju i iz drugih regiona [39].

Slika 8: Predenje i tkanje, prilog o tekstilnoj proizvodnji u Leskovcu krajem XIX veka,

izvor: Feliks Kanic, Srbija zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka, Beograd 1985.

6. NA KRAJU VEKA: OD LOKALNIH IZLOŽBI DO NACIONALNE MODERNIZACIJE

Organizovanje Znanstvene izložbe u Vranju 1892. godine moglo je biti podstaknuto primerom uspešnih izložbi kao što je okružna Poljoprivredna i rukotvorna izložba u Kruševcu 1891. godine [42]. Ta izložba bila je prepoznata ne samo po odličnoj organizaciji i brojnim

učesnicima, već i po snažnoj finansijskoj podršci, koju su pružila ministarstva, okružne vlasti i udruženja. Iako je osnovni fokus bio na poljoprivredi, ženska domaća radinost privukla je veliku pažnju i bila je visoko ocenjena. U ovoj kategoriji učestvovalo je 453 izlagačica sa 1.214 predmeta, a nagrađeno je čak 156 radova, od kojih 41 novčano [43].

U ovom kontekstu, važno je napomenuti prisustvo stranih tekstilnih industrijalaca koji su pokazali interesovanje za srpske dezene, nastojeći da ih prilagode svojim proizvodima [44] Iako je postojala zabrinutost da srpske žene ne treba da se odreknu svojih tradicionalnih obrazaca, ovaj događaj jasno je ukazao da su žene ne samo čuvari i tvorci domaćeg tekstilnog stvaralaštva, već i njegovi podržavaoci kroz nošenje i praktičnu upotrebu te odeće kao izraza ličnog i kulturnog identiteta.

Iskustvo stečeno organizacijom prethodnih izložbi, poput vranjanske, bilo je od velike pomoći u pripremi prve zemaljske izložbe u Srbiji. Pripreme su počele 1891. godine, pre vranjske, a ubrzo posle kruševačke izložbe, uz finansijsku podršku Srpskog zanatlijskog udruženja i Ministarstva narodne privrede [45]. Prva Zemaljska zanatlijska i okružna poljoprivredna izložba otvorena je 10. avgusta 1895. godine, a pokrovitelj izložbe bio je kralj Aleksandar Obrenović. Organizatori su se oslonili na iskustva prethodnih događaja i nastojali da izbegnu probleme koji su ih pogađali, a država im je pružila neophodnu podršku. S obzirom na to da odbor za organizaciju nije imao sredstva da samostalno otkupi zemljište i izgradi zgradu, rešenje je pronađeno uz pomoć okružnih vlasti koje su se uključile u izgradnju objekta, sa namerom da on ostane na raspolaganju požarevačkoj zajednici za buduće potrebe [46].

U novoj i prostranoj zgradi bilo je dovoljno prostora da se predstave svi segmenti srpske privrede. Iz izveštaja članica beogradskog Ženskog društva, koje su učestvovala na izložbi, saznaje se da su tekstilna industrija, fabrička i kućevna prerada vune, pamuka, kudelje i lana, kao i ukrasni predmeti iz zlatarstva i umetnosti, bili izloženi u centralnom delu objekta, dok su ženski radovi bili postavljeni u hodnicima koji su vodili između glavnih dvorana. Iako nije bilo konkretnog poimeničnog pominjanja žena i lepote njihovih radova, ozbiljan ton autorke izveštaja otkriva njezinu objektivnost u proceni: „...da su, sa malim izuzetkom, odlični, a ostali vrlo dobri. Primećuje se uspešna praksa prilagođavanja srpskih muštra do savremenih zahteva upotrebe...” [47].

Poslednje rečeno ukazuje da je srpska žena, domaćica i seljanka, negovala tradicionalna obeležja do-

maćeg tekstilnog stvaralaštva, ali je uspela da se prilagodi savremenim potrebama društva i tržišta, adaptirajući ga do prihvatljive forme u modernom smislu upotrebe i dizajna. U tom kontekstu, sajmovi su predstavljali prilike da se izađe iz okvira lokalnog i razmene iskustva koja su omogućavala ženama da usavrše svoje proizvode, ali i da se prilagode novim društvenim zahtevima, ne narušavajući pri tom postavljeni okvir „nacionalnog”. Pored toga, bili su to trenuci u kojima su mogle da osiguraju egzistenciju i aktivno privređuju svojoj porodici i okruženju.

Dok je država više bila fokusirana na uspešnu prezentaciju na međunarodnim sajmovima, domaće izložbe su bile uglavnom delo lokalnih zajednica kroz udruženja i organizacije, koje su prepoznale značaj organizovanja ovakvih manifestacija kao vrste profesionalnih „narodnih sabora” sa definisanim kategorijama i fer poslovanjem. Prva zemaljska izložba u Požarevcu podstakla je velika očekivanja stručne javnosti, posebno u pogledu prostora za unapređenje srpske privrede [37]. Lokalno, izložba ženskog narodnog – tekstilnog stvaralaštva mogla je pokrenuti razmatranja o obnavljanju Požarevačke podružine Ženskog društva i ostvarivanju konkretnih doprinosa na ovom polju među sugrađankama koje su nesumnjivo imale potencijala [48].

7. ZAKLJUČAK

Revitalizacija narodnog stvaralaštva u Srbiji tokom druge polovine XIX veka bila je važan proces u izgradnji nacionalnog identiteta. Srbija je uspela da očuva svoje tradicionalne vrednosti, posebno u oblasti tekstilnog stvaralaštva, što je imalo dubok uticaj na kulturni i ekonomski razvoj zemlje, koja se nalazila u fazi političke i ekonomske stabilizacije. Ovaj proces nije bio samo proizvod javnih institucija, već su ga aktivno podržavala ženska društva, a u svom domenu delatnosti i mogućnosti zanatlijska i poljoprivredna udruženja. Žensko društvo je bilo najsnažniji nosilac ovog procesa, a njegovo učešće nije se svodilo samo na očuvanje već i na aktivno učešće u stvaranju novih oblika umetnosti koji su odgovarali potrebama vremena. Ženski radovi su bili predstavljeni na brojnim domaćim izložbama i sajmovima, gde su se tradicionalni proizvodi predstavljali u kontekstu nacionalnog i ekonomskog progressa, ali i u svetlu patriotskih vrednosti. Pored organizacija, značajnu ulogu imale su i pojedinke koje su svojim radom i stvaralaštvom doprinele ne samo očuvanju tradicije već i stvaranju novih, originalnih radova koji su odražavali duh svog vremena. Time je ovaj proces bio važan ne samo za očuvanje kulturnog nasleđa, već i kao sredstvo nacionalne promocije i ekonomskog napredovanja Srbije.

REFERENCES

- [1] Radisavljević, K. (2017). *Nastajanje narodne umetnosti. Slučaj Pokreta za istraživanje narodnih tekstilnih rukotvorina kod Južnih Slovena (1870-1914)*, Novi Sad – Beograd: Muzej Vojvodine – Etnografski muzej u Beogradu
- [2] Popov, Č. (2010). *Građanska Evropa (1770-1914). Politička istorija Evrope (1815-1871)*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- [3] Adams S. (1998). *The Arts and Crafts Movement*, London: Grange books.
- [4] Lovell Triggs O. (1902). *Chapter in the History of the Arts and Crafts Movement*, Chicago: The Bohemia guild of the Industrial art league.
- [5] Makuljević, N. (2006). *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku: sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstava.
- [6] Jovanović, M. (1988/89). Istorizam u umetnosti XIX veka, *Saopštenja*, 20-21, 275-284.
- [7] Ćunković, S. (2016). *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*, Beograd: Pedagoški muzej.
- [8] Pijanović, P. (2020). *Srpska kultura u XVIII i XIX veku*, Novi Sad: Matica srpska.
- [9] *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, prva godina 1893. god.* (1895). Beograd: Statističko odeljenje Ministarstva narodne privrede.
- [10] *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, 1907. i 1908.* (1913). knj. XII, Beograd: Uprava državne statistike.
- [11] Srdanović-Barać, O. (1967). Jedna masovna privredna manifestacija žena Srbije u XIX veku (povodom 100 godišnjice Srpskog poljoprivrednog društva osnovanog 1869. godine), *Godišnjak grada Beograda*, 14, 331–337.
- [12] Radnja Ženskog društva i njegovih podružina, (1885). *Domaćica: organ Ženskog društva i njegovih podružina*, god. VII, br. 8, 1885.
- [13] Zapisnik XIV. sednice upravnog odbora srpskog Poljoprivrednog društva od 11. avgusta 1885. god. (1886). *Težak, organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. VIII, br. 5, 300-301.
- [14] Popović-Petković R. (1959). Osnivanje Družine za veštinu i zanate u Beogradu 1874. godine, *Istorijski časopis*, 9-10, 439-449.
- [15] Vučo, N. (1955). *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd: Naučna knjiga.
- [16] Korićanac, T., Taneska, Lj. (1995). *Beogradsko žensko društvo: 1875-1941*, Beograd: Muzej grada Beograda – Pedagoški muzej.
- [17] Rad Ženskog društva i njegovih podružina, (1892). *Domaćica: organ Ženskog društva i njegovih podružina*, god. XIV, br. 6, 151-156.
- [18] Rad Ženskog društva i njegovih podružina, (1882). *Domaćica: organ Ženskog društva i njegovih podružina*, god. IV, br. 5, 291-312.
- [19] Milanović, J. (2020). *Žensko društvo: (1875-1942)*, Beograd: Službeni glasnik – Institut za savremenu istoriju.
- [20] Stolić, A. (2017). Država i Beogradsko žensko društvo: (re)produkcija rodni uloga i društvenih pozicija žena kao deo strategija upravljanja (1875–1914), u: *Država i politike upravljanja (18–20. vek)*, ur. Petar V. Krestić, Beograd, 121-133.
- [21] Radić Đ. (1870). Izveštaj o Prvom izlogu srpskih proizvoda, koji je od 27. septembra do 1. oktobra o. g. u Kragujevcu održan, *Težak, ilustrovani list za poljsku privredu*, god. II, br. 21/22/23/24, 245-270.
- [22] Karić, V. (1887). *Srbija: opis zemlje, naroda i države*, Beograd: Kraljevsko-srpska drž. štamparija.
- [23] Slike iz Srbije, (1889). *Orao, veliki ilustrovani kalendar za godinu 1889*, Novi Sad, 126.
- [24] Spasić, M. (1870). Uputstvo za izložbene podobore okružne i podružine, *Težak, ilustrovani list za poljsku privredu*, god. II, br. 15/16, 175.
- [25] Poziv, (1870). *Težak, ilustrovani list za poljsku privredu*, god. III, br. 2, 16.
- [26] Nagrade, (1872). *Težak, ilustrovani list za poljsku privredu*, god. IV, br. 23, 181-185.
- [27] Izveštaj o radnji Društva za poljsku privredu u god. 1874, (1874). *Težak, ilustrovani list za poljsku privredu*, god. VII, br. 4, 26-32.
- [28] Nagrade, (1874). *Težak, Ilustrovani list za poljsku privredu*, god. VII, br. 1, 2-5.
- [29] Zanatsku izložbu u Vranji, (1892). *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXIII, br. 30, 300.
- [30] *Zastava, organ Srpske narodne radikalne stranke*, god. XXVII, br. 95, 19. 6. 1892, 3.
- [31] Zanatlijska izložba u Vranji, (1892). *Učitelj, pedagoško-književni list*, god. XII, sv. 1, 100.
- [32] *Srpske novine*, god. LIX, br. 181, 19. 8. 1892, 1.

- [33] *Zastava, organ Srpske narodne radikalne stranke*, god. XXVII, br. 134, 30. 8. 1892, 2.
- [34] *Zastava, organ Srpske narodne radikalne stranke*, god. XXVII, br. 157, 13. 10. 1892, 1.
- [35] Bojić, R. (1892). Sa vranjske Zanatske izložbe, *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXIII, br. 43-44, 434-436.
- [36] Lapčević, D. (1893). O srpskoj zemaljskoj izložbi, *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXIV, br. 1, 7-8.
- [37] Bojić, R. (1892). Sa vranjske Zanatske izložbe (nastavak), *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXIII, br. 45, 450-452.
- [38] Pajević, A. (1892). Izložba u Vranji, *Ženski svet, list Dobrotvornih zadruga Srpkinja*, god. VII, br. 9, 129-131.
- [39] Izveštaj o Zanatskoj izložbi u Vranji koja je otvorena 2. avgusta 1892, (1892). *Domaćica: organ Ženskog društva i njegovih podružina*, god. XIV, br. X, 262-267.
- [40] Bojić, R. (1892). Sa vranjske zanatske izložbe, *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXIII, br. 46, 458-459.
- [41] Lapčević, D. (1893). Tkačka industrija i lan, *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXIV, br. 4/5, 41-42.
- [42] Opšta okružna kruševačka izložba i zemaljska izložba voća, (1891). *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXII, br. 33/34, 275-276, 286-287.
- [43] Spomenica kruševačke izložbe od 1891. godine, (1896). *Delo, list za nauku, književnost i društveni život*, knj. X, 154-158.
- [44] Posle izložbe u Kruševcu, (1891). *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXII, br. 39, 323-325.
- [45] Zemaljska zanatska izložba, (1891). *Težak, ilustrovani organ Srpskog poljoprivrednog društva*, god. XXII, br. 45, 393.
- [46] Miloradović, D., Živković, J. (2017). *Zanatstvo Okruga Požarevačkog*, katalog izložbe 24, Požarevac: Istorijski arhiv Požarevac.
- [47] Požarevačka izložba, (1895). *Domaćica: organ Ženskog društva i njegovih podružina*, god. XVIII, br. 10, 242-243.
- [48] Frfulanović, D. (2024). Požarevačka podružina Ženskog društva. Radenička škola (1878-1914) i društveno delovanje, *Zapisi, godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac*, 13, 108-126.

Primljeno/Received on: 24.01.2025.

Revidirano/ Revised on: 28.02.2025.

Prihvaćeno/Accepted on: 02.03.2025.

© 2025 Authors. Published by Union of Textile Engineers and Technicians of Serbia. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)